

УДК 316.324:8

Д.В. Усов,
доктор філософських наук, доцент,
Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України

МОДЕРНІ ВЕРСІЇ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ УГОДИ: НЕЗАВЕРШЕНИЙ ПРОЕКТ?

Актуальність всебічного осмислення ідеї суспільної угоди зумовлена насамперед її практичною насиченістю, вкоріненістю в наше буденне суспільне, політичне життя. Адже саме ця ідея є засадою всіх суспільних угод та виконує роль засадничої легітимації, в ній вкорінені основні проблеми сучасної політичної філософії та антропології. Йдеться передусім про «незавершений проект» модерних версій теорії суспільної угоди, яка постулює засновану на природній рівності людей їх моральну рівність, а також тезу про те, що суспільство саме таких людей може називатися справедливим хоча б тому, що кожен його індивід має можливість стати не засобом для іншого, а вільним учасником суспільної угоди, яка й зобов'язує державу не просто панувати на свій егоїстичний розсуд, а забезпечувати головне (покладене на неї через суспільну угоду) – дотримання основних природних та соціальних прав людини. Адже і в українській Конституції, як відомо, людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою цінністю.

Варто також звернути увагу на таку важливу особливість вихідних принципів концепту суспільної угоди та притаманної їй інтерпретації взаємин етики та політики як спроби синтезу двох головних засад розбудови справедливого політичного устрою: чеснот індивіда та державних інституцій, як умови справедливого захисту приватного інтересу.

Істотною особливістю саме модерної версії суспільної угоди, яка й стане предметом дослідження нашої статті, є її легітимуваль-

но-обмежувальний сенс та органічний зв'язок з ідеєю прав людини. Вона не лише легітимує, а й обмежує панування. Адже насправді за умов плюралістичного розмаїття інтересів одностайності можна досягти не стільки завдяки переконливим аргументам, скільки завдяки фанатизму, колективним маніпуляціям та популізму. То ж варто виокремлювати не просто спільні інтереси, а ті інтереси, які є спільними по-справжньому, тобто про інтереси вищого рівня, які філософи називають трансцендентальними інтересами і які реалізуються лише через взаємодію та згоду всіх її учасників, і є за своєю сутністю правами людини. Таким чином, ми безумовно можемо говорити про значення ідеї суспільної угоди для принципу верховенства права, адже порядок стає моральним чи справедливим лише через вкоріненість його у спільну згоду всіх його учасників. До того ж, важливою рисою модерного соціального проекту є його органічний зв'язок з ідеями рівності та громадянського суспільства.

Дослідження витоків модерного контрактуалізму тісно пов'язане з іменами Г.Гроція та С.Пуфендорфа. Адже саме «славетний політичний мислитель» Гуго Гроцій, визначаючи державу як об'єднання вільних людей, спрямоване на дотримання права та спільної користі, постав у витоків теорії суспільної угоди. В.Шамрай, аналізуючи засади суспільного миру в «Трактаті про право війни та миру» Г. Гроція, наголошує на тому, що «апеляція до природного права і взагалі введення цього концепту Гроцієм з'являється для обґрунтування вимоги миру. Головним природним правом людини є право на збереження життя, а договором, котрий відповідно до нього повинен бути укладений між народами, є договір про мир – про припинення війни» [1, 79].

Вихідний пункт теорії суспільної угоди С.Пуфендорфа – «природний стан», в якому відсутні держава і політична організація, який є жалюгідним і неприйнятним становищем. Проте, на противагу вченню Гоббса, Пуфендорф впевнений, що природний стан характеризується не всеохоплюючою війною «всіх проти всіх», а загальним миром, оскільки людина створена розумною та залишається такою і до, і після виникнення держави. Тому природне право виступає як диктат розуму, воно переважає в природному

стані, змушує людей утримуватися від взаємних нападів, поважати чужу власність і дотримуватися угоди.

У тлумаченні природного права Пуфендорф продовжує ідею Гроція про розумність природного права, проте у розумінні мотивів людської поведінки погоджується з тезою Гоббса про значущість для людини її особистого, приватного інтересу. Перший природний закон, проголошує він наслідуючи Гоббса, полягає в тому, щоб підтримувати мирне суспільне життя. Але, на жаль, більшість людей підкоряється не розуму, а пристрастям, а природного права дотримуються далеко не всі, що й зумовлює необхідність переходу до громадянського стану. На думку Пуфендорфа, держава з її примусовою владою необхідна для людей, які здатні жити за законами розуму. А теза про те, що в природному стані люди схильні до егоїзму, підводить Пуфендорфа досить близько до гобсівської ідеї війни всіх проти всіх, всупереч його ж тлумаченню природного стану швидше як стану миру, ніж війни. Бажання уникнути зла, що випливає з такого стану, стає безпосереднім мотивом утворення держави, а єдино легітимний спосіб її формування, стверджує Пуфендорф, – це суспільна угода.

На думку Пуфендорфа, для виникнення держави потрібні дві угоди: суспільна угода, описана Гоббсом, і угода з урядом, за яку виступали прихильники антимонархічних теорій. Цей процес він описує так: по-перше, люди укладають між собою контракт про створення постійної спільноти і більшістю голосів визначають закони, необхідні для загального добробуту і безпеки. Ті ж, хто приєднався до суспільства (за умов встановлення певної форми правління), можуть також відмовитися від подальшого спільного життя, якщо прийнята форма правління їх не влаштовує. Зрештою вкладається угода між можновладцями та іншими членами спільноти: одні зобов'язуються дбати про загальний добробут, а інші – підкорятися. Пуфендорф вважає цей процес не лише логічною конструкцією, притаманною політичній теорії, а й реальним фактом історії політичних спільнот. Що ж до природи й атрибутів створеного цими угодами суверена, то Пуфендорф (слідом за Гроцієм, а не за Гоббсом, і на противагу останньому) стверджує, що суверен має верхо-

вну, але не абсолютну владу, яка обмежена тими намірами, заради яких вона встановлена початковою угодою. Про конкретні, необхідні для цього засоби вирішує суверен, але його вибір обмежений тим, що буде прийнятним для розсудливої людини (*per sanum hominem*) та сумісним із природним правом.

Принципово важливим для розуміння особливостей модерних версій контрактуалізму є абрис концепції суспільної угоди Ж.-Ж. Русо [2]. Передусім, з тексту основної праці Русо випливає, що він не лише вважає свободу сутнісною ознакою людини, а й послідовно обґрунтовує тезу про розширення людської свободи через укладання суспільної угоди. У такий спосіб, не суспільство загалом, а кожен з учасників угоди зазнає внутрішнього розподілу на суверена та підданого. Русо вважає також, що кожен індивід, в межах належно вибудованого політичного устрою, повноправно як створює закони, так і виконує їх. І йдеться не лише про усвідомлення громадянської причетності кожного до загально виголошеної волі, а й про механізм конституювання легітимного суспільного буття, що спирається на можливість замінювати існуючі закони на кращі. Теорія суспільної угоди Русо не лише заклала основи розуміння сучасної демократичної держави, де влада належить народу (а не державі чи олігархам), а й надала політичній антропології практичного сенсу. Важлива відмінність концепції Русо від теорії суспільної угоди Гобса полягає в спробах встановлення такого способу соціальних взаємин, коли окрема людина (навіть у межах певної спільноти) могла дослухатись до свого власного голосу, відстоювати власний політичний інтерес. Через розрізнення людини та громадянина Русо не лише поставив проблему природи соціальної єдності, а й віднайшов парадигмальні для подальшого розвитку європейської політичної філософії шляхи її вирішення. Завдяки критичному переосмисленню теорії суспільної угоди за нових суспільних реалій Руссо наголошує на необхідності принципової зміни розуміння свободи та рівності: місце убезпеченої безправної рівності в абсолютній монархії мусить заступити вільна рівність усіх перед законом. Таким чином, наявність спільного інтересу та заснована

на взаємній довірі згода допоможе людям (краще будь-якого контракту) діяти злагоджено для досягнення спільної мети.

Органічна приналежність розмислів Ж.-Ж. Русо до розвиненої І.Кантом і пов'язаною з універсалізацією справедливості класичної теорії суспільної угоди й уможливили актуалізацію його політичної теорії в контексті ідеї справедливості Дж.Ролза. Саме творча спадщина Ролза, узагальнила і піднесла «на вищий рівень абстракції знану всім теорію суспільного договору, якою ми її подибуємо скажімо, у Лока, Русо чи Канта. Аби це зробити, нам не варто уявляти первісний договір як такий, що входить до котрогось конкретного суспільства чи запроваджує котрусь конкретну форму урядування. Радше провідна ідея тут та, що принципи справедливості для основної структури суспільства є предметом первісної угоди. Це ті принципи, що вільні й розумові особи, зацікавлені в плеканні своїх власних інтересів приймають їх у такій собі початковій позиції рівності як такі, що визначають фундаментальні умови їхнього осоціалення. Ці принципи мають регулювати всі подальші домовленості; вони точно визначають ті типи соціальної співпраці, в які можна буде заходити, й ті форми урядування, що їх можна буде запроваджувати» [3, 36–37].

У контексті осмислення саме основних модерних версій теорії суспільної угоди важливим є й тлумачення (дуже схожого на вчення Канта про свободу) Русо феномена моральної свободи як того механізму, який робить людину справжнім господарем самої себе (адже діяти під впливом свого бажання є рабством, а свобода – це підпорядкування самому собі встановленому законів). Більше того, це визначення свободи «могло б бути епіграфом до всіх кантівських морально практичних творів. У ньому неважко побачити коротку, але точну програму теорії категоричного імперативу» [4, 24]. Отже, продовжуючи логіку дослідження, відзначимо, що цілісне бачення модерного контрактуалізму неможливе без осмислення теоретичної спадщини не лише Т.Гобса та Ж.-Ж. Русо, а насамперед І.Канта. Адже саме його ідеї набули подальшого розвитку та критичного осмислення в працях сучасних політичних філосо-

фів, таких як А.Баруці, О.Гьофе, Дж.Ролз, Р.Дворкін, Е.Макінтайр, К.-О. Апель, Ю.Габермас, Р.Брандт, В.Керстінг.

Звертаючись до спадщини І.Канта, зауважимо, що ідея суспільної угоди постала в ній органічною складовою політичної філософії та антропології, філософії моралі і права, засадою кантівських намагань поєднати порядок зі свободою та повагою до моральної гідності людини. Суспільна угода, як її розуміє Кант, є угодою індивідів щодо ідеалу правової держави. Саме на цю особливість контрактуалізму Канта звертають увагу його дослідники та послідовники – А.Баруці, Ю.Габермас, О.Гьофе, Ш.Гозепат, Е.Соловійов, В.Шамрай. Остання, в уже цитованій вище праці, робить акцент на особливостях кантівського соціального проекту й зазначає, що «ідея прав людини з невіддільною від неї теорією природного стану та суспільного договору, має значення передусім не як теоретичний концепт, а як основа генези та розвитку новочасової цивілізації та її політичних форм» [1, 88], а також окреслення меж цього розвитку.

Спрямованість кантівського контрактуалізму в майбутнє впливає з його тлумачення суспільної угоди як «угоди щодо такого політичного ладу який лише може бути визнаним «нормальним», «досконалим», гідним людської боротьби та співчуття» [4, 214]. Такий акцент при визначенні суспільної угоди Кантом є важливим передусім тому, що надає можливість зрозуміти відмінність роздумів Канта від попередніх наївних, на його думку, версій контрактуалізму, автори яких намагалися відповісти на запитання про походження держави. Первісно вони вважали угоду в якості реальної історичної події, як своєрідні «народні установчі збори», які відбулися давним-давно» [4, 214]. Проте, насправді суспільна угода в розумінні Канта – це угода про умови морального визнання (і відповідно – морального відторгнення) існуючих політичних режимів. Лише ті з них, які щонайменше не суперечать ідеалу правової держави, підтримуються індивідами, заслуговують на їх підтримку та довіру» [4, 216]. То ж варто виходити з того, що кантівський контрактуалізм глибоко вкоріненений в його етиці та філософії моралі, яка, як відомо, постулює ідею автономії волі та вбачає в кожному індивіді морального суб'єкта. Тому цілком слушно професор

Х.Горн говорить про «моральний контрактуалізм» І.Канта [5, 29–30], а також наголошує на значенні для розуміння кантівського контрактуалізму, його роздумів про право (у праці «Правовчення»), де людина тлумачиться і як природна, і як розумна істота.

В означеному річизі Кант формулює головну умову досягнення угоди – обов'язок будь-якої уповноваженої на примус соціальної інституції визнавати за кожною людиною право жити власним розумом та відмовлятися від сваволі на користь правової свободи. У царині ж політичної філософії Канта головним акцентом має стати його думка про те, що мужності свого власного розуму недостатньо для розбудови громадянського суспільства. Люди потребують свободи, а саме – свободи публічно застосовувати свій розум в усіх суспільних сферах. Особливо важливою для Канта є практична свобода, як незалежність волі від усього, окрім лише морального закону. Саме на цьому аспекті визначення свободи акцентують увагу такі його відомі послідовники, як А.Баруці, Ю.Габермас, О.Гьофе, Дж.Ролз. У визначенні розуміння свободи Кантом погляди А. Баруці [6] та Ю.Габермаса [7] (через їх опертя на «Метафізику звичаїв» Канта) майже збігаються. За Габермасом, «вільною» Кант називає лише автономну, визначену розумом свободу. Вільно діє лише той, хто дозволяє визначати свою свободу особистому вниканню в те, що могли би хотіти всі» [7, 49]. До того ж Габермас, звертаючись до розважливого індивіда Канта, все ж прагне долучитися до розв'язання нагальних сучасних проблем та відшукати засади порозуміння різних культурно-зумовлених життєвих світів. Проте, саме властива його роздумам модерна перспектива буття та його дослідження перетворюється з горизонту на межу. Що втілюється в необхідності істотних змін в осягненні соціального досвіду, що вже стає предметом пильної уваги як західної, так і вітчизняної філософії. Про що свідчать, наприклад, матеріали Круглого столу про спадщину Просвітництва, що відбувся в Інституті філософії НАН України за участю провідних французьких та українських вчених [8, 6–46]. Ми мусимо осмислювати як сутність модерного соціального проекту, так і його межі, його незавершену-завершеність. Адже саме «наша власна зануреність у відстоювання

власного «абсолюту», практична неможливість подолати напів-трансценденцію» заради повного виходу за межі смислового горизонту у відстоюванні власної ідентичності, вимагає звернення до іншого образу суб'єкта, ніж його пропонує модерна перспектива» [9, 19].

Осмилення ж меж модерного контрактуалізму розпочалося вже творах Б.Паскаля та Д.Г'юма. Уже тоді, коли Гобс наполягає на перевагах політичного ладу та «царства земного», Г'юм тяжіє до внутрішнього морального закону, що актуалізує його роздуми в контексті новітніх критичних дискурсів суспільної угоди (Е.Тугендгат, Дж.Грей, Е.Макінтайр та ін.) та конвенційного тлумачення природи і сутності моралі. Якщо острах хаосу є (за Гобсом) засадою переходу від стану природного до стану соціального, то Г'юм прагне відшукати інші причини такого переходу, стверджуючи, що саме чуттєва природа людини спонукає її до виходу з природного до соціального стану. Тоді як І.Кант неодноразово стверджував, що засадою морального зобов'язання є не природа людини і спосіб її життя, а розум – закон є моральним зобов'язанням для кожного, кому властиві розум та воля, Г'юм розпочинає свої міркування з прояснення моральних ідей, які не спираються на розум. Він наполягає, що розум неспроможний визначити чесноту чи хибу, адже оцінка – не головна перевага розуму, який лише допомагає в нашій оцінці людських рис та поведінки, вказуючи на їх наслідки: «Правила моралі не є висновками розуму. Розум виявляє істинність або хибність. Правда або помилка полягають у згоді чи у незгоді з реальним відношенням ідей або з реальним існуванням і фактами. Отож усе те, що не припускає такої згоди чи незгоди, не може бути ні істинним, ні хибним і ніколи не може бути об'єктом розуму. Але очевидно, що наші пристрасті, воління і дії не припускають такої згоди або незгоди, бо вони є первинними фактами і реальностями, самодостатніми і такими, що не передбачають якогось відношення до інших пристрастей, волінь і дій. Тому неможливо називати їх істинними або хибними і такими, що суперечать розумові чи узгоджуються з ним. Отож моральні якості не породжуються розумом. Розум повністю неактивний і не

може бути джерелом такого активного принципу, яким є совість або відчуття моральності [10, 411].

Таким чином, осмислення модерної версії теорії суспільної угоди як в історико-філософському, так і в конкретно-історичному контекстах свідчить як про її засадничу актуальність, так і про необхідність подальшого її доповнення нагальними сучасними проблемами: відповідальності, гідності, свободи та ідентичності. У новітніх версіях контрактуалізму суспільна угода постає як широка домовленість, що є витокom політичних прав та обов'язків громадян, механізмом справедливого захисту їхніх інтересів. Підписуючи цю суспільну угоду, люди, які беруть участь у соціальній співпраці, визначають свої основні права та обов'язки, а також розподіл соціальних благ, а ті принципи, які вони виберуть в якості справедливих, мусять бути головними для подальшої критики та реформування суспільних інституцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шамрай В. Модерне суспільство: від ліберальної і тоталітарної утопій до мережної соціальності. – К.: НАН України, 2015. – 306 с.
2. Детальному аналізу ідеї контрактуалізму в становленні модерної політичної філософії присвячено працю: Усов Д.В. Ідея суспільної угоди в сучасних філософських дискурсах. – Черкаси: Видавець Ольга Вовчок, 2015. – С. 17–95.
3. Ролз Дж. Теорія справедливості. – К.: Основи, 2001. – 822 с.
4. Соловьев Э.Ю. Категорический императив нравственности и права. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 416 с.
5. Horn Christoph Einführung in die Politische philosophie – Stuttgart: Wissenschaftliche Gesellschaft, 2005. – 176 S.
6. Баруці А. Кант // Класики політичної думки. Від Платона до Маркса Вебера. – К.: ВК ТОВ «Гандем», 2002. – С. 329–347. Див. також працю В.Козловського Кантова антропологія: джерела, констеляції, моделі. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. – 595 с.
7. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.
8. Просвітництво: історія, культура, ідентичність // Філософська думка. – № 4. – 2017. – С. 13–23.

9. Бистрицький Є. Ідентичність і межі філософії Модерну // Філософська думка. – № 4. – 2017. – С. 6–46.

10. Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. – К.: Всесвіт, 2003. – 550 с.

Усов Д.В. Модерні версії теорії суспільної угоди: незавершений проєкт?

У статті окреслено сутність розуміння модерною філософією ідеї суспільної угоди як нового принципу регуляції людського буття, що виконує роль засадничої легітимації суспільних відносин. Автор доводить, що модерний контрактуалізм еволюціонував від обґрунтування основних норм державно-правового суспільного ладу через інструментально-стратегічний розум та негативно-конфліктне тлумачення природи людини (Т.Гобс) до акцентування уваги на формальних умовах легітимації та практичному сенсі теорії суспільної угоди (Ж.-Ж. Русо), що постало засадою прагнень поєднання порядку зі свободою та повагою до моральної гідності кожної людини (І.Кант). Ці ідеї набули подальшого розвитку та критичного осмислення в працях сучасних політичних філософів, таких як А.Баруці, О.Гьофе, Дж.Ролз, Р.Дворкін, Е.Макінтайр, К.-О. Апель, Ю.Габермас, Р.Брандт, В.Керстінг. Результатом їх творчості стало послідовне доведення необхідності обмеження індивідом власного егоїзму та свободи заради колективної волі більшості через пошуки такого способу соціальних взаємин, на засадах якого окрема людина підпорядковувалась би як суспільним інституціям, так і собі самій. Модерна теорія суспільної угоди не лише заснувала розуміння сучасної демократичної держави, а й прагнула обґрунтування усвідомлення індивідом обмеження власного егоїзму та свободи заради колективної волі інших громадян. Автор робить висновок про те, що в новітніх версіях контрактуалізму суспільна угода постає як широка домовленість, що є витоком політичних прав та обов'язків громадян, механізмом справедливого захисту їхніх інтересів.

Ключові слова: суспільна угода, права людини, свобода, довіра, рівність, соціальна справедливість.

Usov D. Modern versions of the theory of social contract: an unfinished project?

The article outlines the essence of the understanding of modern philosophy of the idea of a social contract as a new principle of regulation of human existence, which serves as the fundamental legitimation of social relations. The author argues that modern contractualism evolved from the substantiation of the basic norms of the state-legal social system through the instrumental-strategic mind and the negative-conflict interpretation of human nature (T.Hobbes) to the emphasizing of the formal terms of legitimation and the practical meaning of the theory of social contract (J.-J. Rousseau), which became the basis of the intention of combination of the order with freedom and respect for the moral dignity of each person (I.Kant). These ideas gained further development and critical comprehension in the works of contemporary political philosophers such as A.Barucci, O.Hoefte, J.Rawls, R.Dworkin, A.MacIntyre, K.-O. Apel, J.Habermas, R.Brandt, W.Kersting. The result of their creativity was the consequent proving of the necessity of limiting the individual's selfishness and freedom to the collective will of the majority through the search for such a way of social relations, on the basis of which an individual would be subordinated to both social institutions and himself. The modern theory of social contract not only established an understanding of a modern democratic state, but also had a desire to justify an individual's awareness of limiting his own egoism and freedom for the sake of the collective will of other citizens. The author concludes that in the latest versions of contractualism, the social contract appears as a broad agreement that is the source of political rights and responsibilities of citizens, a mechanism for the just protection of their interests.

Key words: social contract, human rights, freedom, trust, equality, social justice.